

ERIC METAXAS

BONHOEFFER

BEELDBIOGRAFIE

Vertaald door
Carola van der Kruk-de Boer

ROYAL JONGBLOED

INHOUDSOPGAVE

Woord vooraf	6
Proloog	9
Hoofdstuk 1 – Afkomst en jeugdijaren (1906-1922)	13
Hoofdstuk 2 – Bonhoeffer als student (1923-1927)	37
Hoofdstuk 3 – Tussen kansel en kathedraal (1928-1929)	61
Hoofdstuk 4 – Een reis naar Amerika met grote gevolgen (1930-1931)	75
Hoofdstuk 5 – De religie van het nationaalsocialisme (1933)	99
Hoofdstuk 6 – De kerkstrijd begint (1933)	117
Hoofdstuk 7 – De kerkstrijd escaleert (1933-1934)	133
Hoofdstuk 8 – Gemeenschapsleven (1935-1937)	155
Hoofdstuk 9 – De grote beslissing (1938-1939)	187
Hoofdstuk 10 – Van belijden naar samenzwering (1940-1942)	215
Hoofdstuk 11 – Nieuwe liefde (1942-1943)	243
Hoofdstuk 12 – Cel 92 in Tegel (1942-1945)	257
Hoofdstuk 13 – Op weg naar de vrijheid (1945)	299
Noten	324
Gebruikt beeldmateriaal	340
Afkortingen van Bonhoeffers werken	347
Chronologisch overzicht van Bonhoeffers leven	348
Over de auteur	350
Aanvullende informatie bij deze beeldbiografie	351

WOORD VOORAF

Het boek *Dietrich Bonhoeffer. Pastor, martelaar, profeet, spion* (Uitgeverij Royal Jongbloed, 2012, herdruk in 2015) is, na het grote succes van het origineel in de Verenigde Staten, ook in Nederland goed ontvangen.

Deze biografie met beeldmateriaal bevat een samenvatting van de tekst van bovengenoemd boek. De levendige verteltrant van Eric Metaxas is hierin behouden gebleven. Daarnaast is de tekst niet alleen verrijkt met bekende foto's, maar ook met beeldmateriaal over Dietrich Bonhoeffer en de mensen in zijn omgeving dat zelden of nooit eerder is gepubliceerd. Deze foto's omlijsten de lopende tekst. Tekst en beeld sluiten op een voortreffelijke wijze bij elkaar aan: de tekst legt uit wat er op het beeld te zien is, en het beeld maakt de tekst aanschouwelijk. Hierdoor krijgt de lezer de kans om de geschiedenis vanuit meerdere invalshoeken te bekijken en er nieuwe dingen in te ontdekken.

Eric Metaxas is zelf meerdere keren in Duitsland geweest, heeft er lezingen gehouden en de belangrijke plaatsen uit Bonhoeffers leven bezocht. Zijn feeling voor alles wat met beeldmateriaal te maken heeft, is niet alleen een rijke voedingsbodem gebleken voor een documentaire over Bonhoeffer die in de Verenigde Staten zal worden uitgezonden, maar ook voor deze beeldbiografie.

Hiervoor werd beeldmateriaal uit veel verschillende bronnen samengebracht. In de eerste plaats moet de nalatenschap van Bonhoeffer in de Berlijnse staatsbibliotheek worden genoemd, een onderdeel van het Pruisische cultuurbezit. Veel nog niet eerder gepubliceerde foto's zijn afkomstig van de nazaten van mensen die Dietrich Bonhoeffer of zijn familie persoonlijk hebben gekend. Zij hebben hun privéfotoalbums voor dit doel ter beschikking gesteld. Bijzondere dank gaat uit naar de families Von Wedemeyer, Von Kleist-Retzow, Von Hase en de nazaten van het hoofd van de juridische afdeling van het leger, dr. Karl Sack.

Verder zijn er in dit boek veel foto's te vinden van plaatsen die een belangrijke rol hebben gespeeld in het leven van Dietrich Bonhoeffer. Deze stammen deels uit zijn tijd en deels uit de onze. Op de foto's van bijvoorbeeld Finkenwalde is te zien dat dit soort plaatsen nu Bonhoeffer-herdenkingsplaatsen zijn geworden. Er staan ook nieuwe, niet eerder gepubliceerde historische afbeeldingen in dit boek.

Een aantal oude stads- en landschapsgezichten komt uit de ansichtkaartenverzameling van Dietrich Bonhoeffer zelf.

Ook hebben we een aantal foto's van zeldzame handschriften (autografen) van Dietrich Bonhoeffer in het boek opgenomen, bijvoorbeeld zijn verlovingsbrief aan Maria von Wedemeyer, zijn brief aan Maria waarin hij – zonder een naam te noemen – op zijn vroegere vriendschap met Elisabeth Zinn duidt, en een notitieblaadje waarop Dietrich in de gevangenis in een aantal steekwoorden zijn nieuwe theologische inzichten aan het papier heeft toevertrouwd.

De zoektocht naar beeldmateriaal voerde ons onder andere naar Londen, naar het archief van de Duitstalige Evangelische Kerk in Sydenham, naar het archief van de Duitstalige gemeente in Barcelona en naar de Verenigde Staten.

De lector van uitgeverij SCM Hänssler, Lutz Ackerman, heeft wat tekst en beeldmateriaal betreft uiterst nauwkeurig werk verricht. Hij heeft veel gereisd om een aan-

tal nog onbekende foto's te pakken te krijgen en heeft tijdens zijn zoektocht veel van zijn persoonlijke contacten om hulp gevraagd.

Deze beeldbiografie maakt Dietrich Bonhoeffer weer op een nieuwe manier actueel. Want het beeldmateriaal verbant de betekenis van Bonhoeffer niet naar het verleden, naar de plaatsen waar en de tijd waarin hij leefde, maar laat ook duidelijk zien hoe actueel zijn erfenis is voor ons en de komende generaties.

Het gaat steeds om de spanning tussen verzet en overgave, vanuit een levend geloof in God en Jezus Christus. Wie zich door hem laat leiden, leert helder en scherp te kijken. Want het kwaad draagt door de tijden heen verschillende maskers en kent vele vermommingen, maar in de kern blijft het onveranderd.

In deze zin zijn de woorden van Bonhoeffer in zijn essay 'Na tien jaar' nog steeds uiterst actueel. Tijdens de jaarwisseling van 1942-1943 schreef hij:

De grote maskerade van het kwaad heeft alle ethische opvattingen door elkaar gegoooid. Voor iedereen die is grootgebracht met onze traditionele ethische opvattingen, is het buitengewoon verwarrend dat het kwade wordt voorgesteld als het licht, een weldaad, historische noodzaak en sociale gerechtigheid. Voor een christen, die zijn leven baseert op de Bijbel, is het echter vooral een bevestiging van de verderfelijke slechtheid van het kwaad.

Twee jaar later, bij de jaarwisseling van 1944-1945, toen alle hoop voor de verzetsbeweging tegen Hitler leek te zijn vervlogen, schreef Bonhoeffer in de gevangenis zijn beroemde gedicht 'Door goede machten stil en trouw omgeven', waarvan het zevende en laatste couplet luidt (in de vertaling van J.W. Schulte Nordholt):

*In goede machten liefderijk geborgen
verwachten wij getroost wat komen mag.
God is met ons des avonds en des morgens,
is zeker met ons elke nieuwe dag.*

Het Duitse origineel van het hele gedicht, in Bonhoeffers handschrift, is trouwens elders in dit boek te vinden.

Door goede machten trouw en stil omgeven – dat is een waarheid die altijd overeind blijft staan, ondanks alle tegenstand, alle nederlagen en alle schijnbaar vergeefse strijd. Deze beeldbiografie wil de lezer laten kennismaken met deze consequente manier van denken en handelen, deze gelovige blik naar de toekomst, de moed om dapper en zonder angst verzet te bieden en de overgave aan Gods wil, plan en leiding voor het eigen leven.

Dit boek biedt een goede inleiding op het leven van Dietrich Bonhoeffer en zijn betekenis toen en nu. Wie op zoek is naar meer en uitgebreidere informatie over Bonhoeffer en zijn leven, verwijs ik naar de eerdergenoemde, uitgebreide biografie door Eric Metaxas.

*Stuttgart, september 2013,
Rainer Mayer.*

PROLOOG

LONDEN, 27 JULI 1945

Eindelijk zwegen de wapens in Europa. Zijn door de oorlog misvormde gelaat werd langzamerhand weer een echt gezicht. Het zou nog jaren duren voor de mensen echt zouden kunnen begrijpen wat het continent had moeten doorstaan. Het leek alsof Europa een langdurige duivelsbezweving had ondergaan, die hem het laatste beetje kracht had gekost. Maar uiteindelijk was het legioen hevig protesterende demonen dan toch eindelijk uitgedreven.

De oorlog was nu twee maanden voorbij. De *Führer* had zelfmoord gepleegd in een grauwe betonnen bunker onder zijn zwaar gebombardeerde hoofdstad, en de geallieerden hadden de overwinning behaald.

Heel langzaam nam het leven in Groot-Brittannië weer zijn normale beloop. De zomer kwam – de eerste zomer in zes jaar tijd waarin werkelijk sprake was van vrede. Hoezeer men ook hoopte dat de oorlog een grote nachtmerrie was geweest, de gruwelijke details uit de afgelopen zes jaren die aan het licht kwamen bewezen het tegendeel. In de eerste maanden van deze zomer werd het afschuwelijke nieuws over Hitlers vernietigingskampen bekend. Mensen hoorden over de onbeschrijfelijke gruweldaden die zijn beulen hadden begaan in de helse krochten van zijn kortstondige rijk.

Aan het begin van de oorlog lukte het de meeste Britten nog om een onderscheid te maken tussen nazi's en Duitsers in het algemeen en konden ze nog bedenken dat niet alle Duitsers nazi's waren. Maar toen er steeds meer Engelse vaders, zonen en broers stierven, werd het steeds moeilijker om dat verschil te blijven zien. Uiteindelijk lukte het helemaal niet meer om nog vanuit dit onderscheid te denken. Omdat Winston Churchill de Engelse oorlogsinspanningen wilde stimuleren, schilderde hij alle nazi's en Duitsers af als de grote, gehate vijand, die het beste zo snel mogelijk verslagen en vernietigd kon worden.

Een schilderij van de herbouwde Holy Trinity Church in Londen (1912). Hier vond op 27 juli 1945 de ongebruikelijke herdenkingsdienst voor Dietrich Bonhoeffer plaats.

Duitsers die zich tegen Hitler wilden verzetten, namen contact op met Churchill en de Britse regering en vroegen om hulp in hun strijd tegen hun gemeenschappelijke vijand. Ze wilden de wereld laten weten dat niet alle Duitsers Hitler klakkeloos volgden en hielpen. Maar hun verzoek werd afgewezen. Niemand interesseerde zich voor hun toenaderingspoging. Het was te laat. Het wilde er bij hen niet in dat mensen die zich eerst hadden ingelaten met de misdaden van de nazi's (zo dacht men over de Duitse legerleiding) nu ineens de andere kant hadden gekozen en vrede wilden. Churchill bleef bij zijn overtuiging dat er geen goede Duitsers bestonden. Er werd zelfs gezegd dat de enige goede Duitser een dode Duitser was; een gebrek aan nuance dat ook onderdeel uitmaakte van het afgrijselijke, misvormde gezicht van de oorlog.

Vanuit deze gedachte is het niet vreemd dat de kerkdienst die op 27 juli 1945 in Londen werd gehouden velen diep schokte. Want deze herdenkingsdienst die de BBC vanuit de Holy Trinity Church uitzond, was ter nagedachtenis aan een Duitser. Hij was drie maanden daarvoor gestorven, maar het bericht van zijn overlijden had in alle verwarring vlak na de oorlog nog maar kort daarvoor zijn eigen familie en vrienden bereikt. Een deel ervan althans; de meesten van hen wisten zelfs nog niet eens dat hij was gestorven.

In de kerkbanken zaten de 39-jarige tweelingzus van de overledene, haar half-Joodse echtgenoot en hun twee dochters. De overledene had hen zeven jaar geleden geholpen bij hun vlucht naar Londen. George Bell, de bisschop van Chichester in Zuid-Engeland, had de dienst georganiseerd, omdat hij de gestorven man kende en enorm veel respect voor hem had gekregen. Samen met hem had hij geprobeerd om Europa voor het gevaar van het nationaalsocialisme te waarschuwen. Een paar uur voor zijn executie in concentratiekamp Flossenbürg had de man aan een van zijn medegevangenen gevraagd om een bericht over te brengen aan deze bisschop.

Honderden kilometers verderop zat een ouder echtpaar in het Berlijnse stadsdeel Charlottenburg bij hun radio. De vrouw had acht kinderen ter wereld gebracht – vier jongens en vier meisjes. Hun tweede zoon was gesneuveld tijdens de Eerste Wereldoorlog, waarna de jonge moeder een jaar lang te kampen had gehad met een ernstige depressie. Zevenentwintig jaar later zou een tweede oorlog haar nog twee zonen afnemen. Haar man, de beroemdste psychiater van Duitsland, was al vanaf het begin van de oorlog tegen Hitler geweest en was trots op zijn zonen en schoonzonen die deel hadden uitgemaakt van de samenzwering tegen Hitler.

Een maand eerder hadden ze gehoord dat hun derde zoon, Klaus, was overleden. Van hun jongste zoon, Dietrich, hadden ze al een tijd niets meer gehoord. Iemand had beweerd dat hij hem in levenden lijve had gezien. En anderen zeiden dat hij het concentratiekamp niet had overleefd. Wat was de waarheid?

Ze zetten de radio aan. De omroeper deelde mee dat de herdenkingsdienst zou worden uitgezonden en zo kregen deze twee mensen zekerheid over wat ze al een tijdje vreesden. Het oude echtpaar kon maar nauwelijks bevatten dat deze 'goede' Duitser, hun zoon, nu dood was. En voor veel Engelsen was het moeilijk voor te stellen dat deze dode Duitser goed was geweest. De wereld kwam langzamerhand weer een beetje met zichzelf in het reine.

De overleden man was verloofd geweest, had als predikant en theoloog gewerkt en was geëxecuteerd vanwege zijn rol in het complot om Hitler te vermoorden.

Dit is zijn verhaal.

Karl en Paula Bonhoeffer
kregen op 27 juli 1945
zekerheid over de dood
van hun zoon.

HOOFDSTUK 1

AFKOMST EN JEUGDJAREN

1906-1922

Aristocraten, burgers en rebellen

In de winter van 1896 werden de eerdergenoemde man en vrouw, Karl Bonhoeffer en Paula von Hase, uitgenodigd voor een gezellige bijeenkomst in het huis van de natuurkundige Oscar Meyer. Ze hadden elkaar daarvoor nog nooit ontmoet. Later schreef Karl in zijn memoires het volgende over deze eerste kennismaking:

Bij een 'open avond' in de winter van '96 ontmoette ik een jong, blond meisje met blauwe ogen dat zich zo vrij en natuurlijk gedroeg en zo'n open en zelfbewuste uitstraling had, dat ik meteen verkocht was toen ik haar zag binnenkomen. Dit moment, waarop ik mijn toekomstige vrouw voor het eerst zag, staat met een bijna mystieke kracht in mijn berinnering gegrift.¹

Ze trouwden op 5 maart. Hij was arts en zij lerares, en beiden kwamen ze uit gegoede kringen. Zo was Paula's vader, Karl Alfred von Hase, in 1889 hofprediker van keizer Wilhelm II geworden, en haar grootvader, Karl August von Hase, was in de tijd van Goethe een befaamd theoloog in Jena. Paula's voorouders van moederskant waren kunstenaars en musici. Haar moeder, Clara von Hase, kreeg pianoles van Franz Liszt en droeg de liefde

Dietrich Bonhoeffer (3e v.l.) met zijn moeder, broers en zussen in Breslau (1911/12). Zelfs toen was een gezin met acht kinderen voor veel mensen al 'verbazingwekkend', zoals Karl Bonhoeffer op oudejaarsavond in zijn dagboek schrijft.²

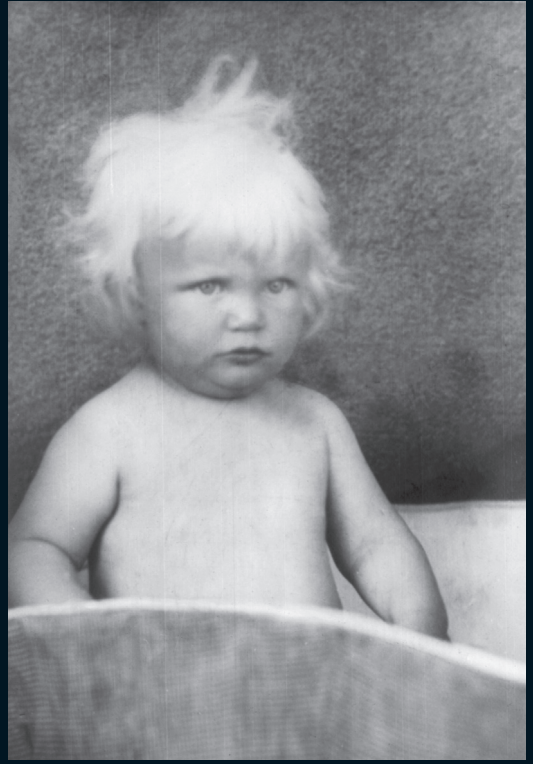
Op de achterste rij v.l.n.r. in toentertijd zeer modieuze matrozenpakjes: Karl-Friedrich (1899-1957), Walter (1899-1918), Klaus (1901-1945). Voorste rij v.l.n.r.: Ursula (1902-1983), Dietrich (1906-1945), Susanne (1909-1991), Sabine (1906-1999), Christine (1903-1965).

De stamboom van Paula Bonhoeffer (boven rechts) staat vol theologen, kunstenaars en muzikanten. De romantische schilderijen van haar oom graaf Leopold van Kalckreuth genoten in heel Duitsland bekendheid. Een van die werken is zijn olieverfschilderij *Kinderreigen* [Rondedans van kinderen] (boven links). Paula's moeder, Clara von Hase (onder rechts) volgde pianolessen bij Franz Liszt en Clara Schumann, de vrouw van Robert Schumann. Paula's vader, Karl Alfred von Hase (onder links) was – net als zijn beroemde overgrootvader Karl August von Hase – theoloog. Hij was tweeënhalf jaar lang hofprediker aan het hof van de keizer, tot hij het aan de stok kreeg met Wilhelm II, omdat die het proletariaat had omschreven als *Canaille* (gepeupel, een meute honden).

Het voorgeslacht van Karl Bonhoeffer (boven links) behoorde drie eeuwen lang tot de belangrijkste families in de vrijstad Schwäbisch Hall. Dat is onder andere te zien aan de sculpturen en schilderijen in de Michaelskirche, zoals de *Schöne Bonhoefferin* [De mooie Bonhoeffer-vrouw] uit 1794 (boven rechts). Een kopie van dit schilderij hing in het ouderlijk huis van Bonhoeffer. Na de Napoleontische Oorlogen verloren de Bonhoeffers Schwäbisch Hall. Dietrichs overgrootvader Friedrich von Bonhoeffer (onder links) werd president van de arrondissementsrechtbank in Ulm, en na zijn pensioen werd hij door de koning in de adelstand verheven. Friedrichs vrouw, Julie Bonhoeffer (onder rechts) kwam uit een Zwabische familie die een leidende rol speelde in de democratische beweging van de negentiende eeuw.

voor de muziek over aan haar dochter. Clara's vader, graaf Stanislaus von Kalckreuth, was directeur van de kunstacademie van de groothertog van Weimar en de poëtisch-realistische werken van zijn zoon, graaf Leopold von Kalckreuth, hangen tegenwoordig in musea door heel Duitsland.

De stamboom van Karl Bonhoeffer was niet minder indrukwekkend. In totaal waren 78 raadsleden en drie burgemeesters van Schwäbisch Hall Bonhoeffers geweest.³ Karl Bonhoeffer nam zijn zoon regelmatig mee naar deze voormalige vrijstad om hem daar het een en ander van de geschiedenis van de patriciërsfamilie te laten zien.

De vader van Karl Bonhoeffer, Friedrich Ernst Philipp Tobias Bonhoeffer, was president van de arrondissementsrechtbank in Ulm⁴ en werd na zijn pensionering in de adelstand verheven. Diens vader was 'een levenslustige dominee, die met zijn koets door het land reed'.⁵ Karl Bonhoeffers moeder, Julie Bonhoeffer, stamde uit een uitgesproken liberale familie. Karls oudoom Gottlieb Tafel werd op grond van zijn democratische idealen gevangengezet in fort Hohenasperg. Daar ontmoette hij Dietrichs overgrootvader Karl August von Hase, die voordat hij aan zijn theologische loopbaan begon, een fase van onbezonnen jeugdige politieke activiteit doormaakte. Hij zat er gevangen vanwege een beschuldiging van hoogverraad.

Je zou verwachten dat de volgende generaties al deze grote namen in hun stamboom als een last zouden kunnen ervaren. Maar zij zagen het eerder als een zegen en een stimulans voor hun eigen leven. Ze stonden niet alleen op de schouders van reuzen, ze dansten er zelfs op.

*Dietrich heeft veel wijze lessen getrokken uit de rijke wereld van zijn voorouders. Dit heeft hem geholpen om altijd pal achter zijn overtuiging te blijven staan en vastberaden en beslist op te treden, kwaliteiten die je meestal niet op basis van de ervaringen van één enkele generatie kunt leren.*⁶

En zo kwamen deze twee buitengewone stambomen in 1898 samen in het huwelijk van Karl en Paula Bonhoeffer, waaruit in tien jaar tijd acht kinderen werden geboren. De eerste twee zonen kwamen in hetzelfde jaar ter wereld: Karl-Friedrich op 13 januari 1899 en Walter, die twee maanden te vroeg werd geboren, op 10 december. De derde zoon, Klaus, werd in 1901 geboren. Daarna volgden twee dochters: Ursula in 1902 en Christine in 1903. Op 4 februari 1906 werd de vierde en jongste zoon, Dietrich, geboren, tien minuten voor zijn tweelingzusje Sabine. Zijn hele leven lang heeft hij haar geplaagd met het feit dat hij ouder was dan zij. Het jongste kind in het gezin, Susanne, werd geboren in 1909.

Paula Bonhoeffer was opgeleid als lerares – iets wat in die tijd heel ongebruikelijk was voor vrouwen – en onderwees haar kinderen tot hun zevende of achtste levensjaar thuis. Ze had niet zo'n hoge pet op van de Duitse scholen met hun Pruisische methoden en was van mening dat de ruggengraat van de meeste Duitsers twee keer werd gebroken – eerst op school en daarna nog een keer in het leger.⁷

In de zomer gingen de Bonhoeffers graag naar hun idyllisch gelegen vakantie-woning *Wölfelsgrund* in het Gladzgebergte. Dietrichs tweelingzus Sabine heeft ons onder andere een inkijkje in hun kinderjaren gegeven.

Foto's uit de vroege kinderjaren van Dietrich Bonhoeffer: Als peuter in de badkuip en als kleuter te midden van zijn broers en zussen. Het geboortehuis van Dietrich in Breslau, dat tijdens de oorlog gedeeltelijk is verwoest, herbergt nu een tentoonstelling over deze theoloog, die ook in Polen hoog in aanzien staat. (Foto uit 1997.)

Karl Bonhoeffer (achterste rij, achtste van links, rechts onder het wapen) te midden van de andere leden van de studentenvereniging *Igel* [Egel]. Middenachter is het wapen van de vereniging te zien, met daarop het jaar van oprichting, 1871. Dietrich ging later ook in Tübingen studeren en werd toen ook lid van *Igel*.

